

Gulik: dynastieke belangen, oorlog en welvaart. De woordkeuze van de getrouwe patriot 1642-1652¹

Annemieke ROMEIN

Abstract

This article shows that the use of fatherland terminology (the words: *patria*, fatherland and patriot) was applied in tumultuous times in order to claim a presupposed, temporary ‘office’ to critique the prince. In Jülich, the position of Duke Wolfgang Wilhelm of Palatinate-Neuburg was contested due to a succession crisis. On top of this crisis, the Thirty Years War made it difficult to keep the principality safe from harm. Pillaging soldiers and financial contributions led the nobility to believe that the duke was incapable of ruling this fief. The nobility met – as ‘loyal patriots’ – in Cologne to discuss issues concerning the welfare of their fatherland. The use of this terminology helped to avoid the association with rebellion and undermining the government.

Op 3 maart 1645 publiceerden edelen uit Gulik een pamflet in de nabijgelegen Rijksstad Keulen.² De auteurs claimden deze te hebben opgesteld:

“[...] wegens overwegingen en continue loyaliteit vanuit een juiste en patriotische genegenheid en liefde voor het geliefde Vaderland en haar inwoners [...]”³

De tekst werd geschreven naar aanleiding van een bijeenkomst die werd gehouden in een klooster te Keulen. Dat er spanningen tussen de adel en de hertog van Gulik – Wolfgang Wilhelm van Palts-Neuburg – bestonden, wordt met de bovenstaande zinsnede geïllustreerd. De adel beschouwde het politiek beleid van de hertog als schadelijk voor het vorstendom en zodoende werd het nauwlettend in het oog gehouden. De woorden ‘patriottische genegenheid’ en ‘het geliefde Vaderland’ zijn voorbeelden van vaderlandsterminologie. Deze terminologie werd in de loop van de zeventiende eeuw steeds vaker gebruikt om kritiek op een vorst en zijn (falend) beleid te legitimeren.⁴

¹ De auteur wenst de volgende mensen te bedanken: in de eerste plaats de organisatie van het lentecongres van de KZM 2014, Dhr. Dr. S. Vanden Broecke, haar promotor Prof. Dr. R.C.F. von Friedeburg, alsook dhr. B. Canton MA. Tot slot wil zij haar grote dank aan de twee anonieme referenten van dit artikel, alsook aan dhr. Dr. M. Früh van het Landesarchiv Nordrhein-Westfalen te Düsseldorf/ Duisburg, uitspreken.

² Dit artikel is gebaseerd op een hoofdstuk uit de auteurs’ Engelstalige dissertatie.

³ Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Jülicher Landstände (hierna: JL) 40, Duitstalig pamflet, Keulen, 3 maart 1645, p. 6.

⁴ A. Schmidt, *Vaterlandsliebe und Religionskonflikt. Politische Diskurse im Alten Reich (1555-1648)*. (Leiden/ Boston 2007), p. 32 en p. 40.

Teksten met deze bewoordingen zijn eveneens gevonden in het Landgraafschap Hessen-Kassel, een vorstendom in het Heilig Roomse Rijk van gelijke omvang als Gulik.⁵ Hier worden de woorden ‘patriot’, ‘patria’ en ‘vaderland’ eveneens gebruikt wanneer er belastingen werden geheven zonder de vereiste toestemming en toen de inwoners veel druk van de Dertigjarige Oorlog ervoeren.⁶

In dit artikel wordt ingegaan op de loyaliteit van de Gulikse adel en hoe zij met behulp van vaderlandsterminologie kritiek op het beleid van hun hertog tot uiting brachten. Om hier een beeld van te schetsen, is dit artikel in drie delen opgesplitst. Eerst zal worden ingegaan op hoe vaderlandsterminologie in de 17de eeuw kan worden gezien. Vervolgens wordt de oorsprong van het conflict tussen de hertog en de adel besproken. Een bespreking van het hoogtepunt van de spanningen in de 1640-er jaren, staat in het derde deel van dit artikel centraal.

1. VADERLANDSTERMINOLOGIE

De termen ‘vaderland’ of de Latijnse variant ‘patria’, alsook het woord ‘patriot’ kunnen in één woord vaderlandsterminologie worden genoemd.⁷ Ook het woord ‘natie’ behoort tot deze vocabulaire.⁸ Door het gebruik van vaderlandsterminologie werd een nauwe verbondenheid met het vorstendom of haar bevolking tot uiting gebracht. In de vroegmoderne context gaf het gebruik van deze woorden de mogelijkheid tot het claimen van een voorondersteld, tijdelijk ambt (Latijn: *officium*) om zodoende kritiek te leveren op een situatie. Volgens Conal Condren dient er te worden gesproken van een vooronderstelde positie omdat het gebezigde taalgebruik aanleiding geeft tot de aanname dat er een ambt was dat werd vervuld.⁹ Echter omdat het *zó* vanzelfsprekend voor tijdsgenoten was, werd de taakomschrijving niet meer expliciet benoemd en is de overlevering van deze taak uitsluitend terug te vinden in de omschrijvingen.¹⁰ De functie van – in dit geval – patriot werd weer neergelegd zodra het probleem of de ongewenste situatie verholpen was. Vaderlandsterminologie

⁵ Zie bijvoorbeeld: C.A. Romein, ‘Fatherland rhetoric and the nobility’s loyalty in German principalities Jülich-Berg (1642-1652) and Hesse-Cassel (1646-1655)’, in: R. Quiros Rosado en C. Bravo Lozano, *Los hilos de Penélope. Lealtad y fidelidades en la Monarquía de España (1648-1714)* (Valencia 2015), pp. 57-66.

⁶ In de dissertatie van de auteur worden Gulik, Hessen-Kassen en het Franse Bretagne met elkaar vergeleken met betrekking tot het gebruik van vaderlandsterminologie.

⁷ Zie ook het onderzoek naar de situatie in Hessen-Kassel: C.A. Romein, ‘Fatherland Rhetoric and the ‘threat of absolutism’: Hesse-Cassel and the Reichskammergericht (1646-1655)’: *Seventeenth Century*, volume 29, no. 3 (2014) pp. 277-292. <http://dx.doi.org/10.1080/0268117X.2014.926458>.

⁸ Hoewel ‘natie’ meegenomen is in het bronnenonderzoek, is dit woord niet aangetroffen. Zodoende wordt dit in de rest van dit artikel niet verder aangehaald.

⁹ C. Condren, *Argument and Authority in Early Modern England. The Presupposition of Oaths and Offices* (Cambridge 2006), 2.

¹⁰ Ibidem.

had niet tot doel een eenheid te smeden van het volk (nationalisme) zoals deze woorden in hedendaagse teksten zouden doen lijken.

Condren stelt in zijn werken over de vroegmoderne tijd dat de samenleving bijeen gehouden werd door ambten. Eén van de voorbeelden die Condren bespreekt is die van de vroedvrouw die, in geval van een groot risico op overlijden van een boreling, het kind ook mocht dopen.¹¹ Een noodsituatie waarin de plicht ontstond om meer te doen dan het normale ambt omvatte en zelfs om even een ander ambt – dat van priester – op zich te nemen.¹² Het ambt van patriot dient in een gelijk licht te worden gezien. De vooronderstelling van het bestaan van deze functie wordt afgeleid uit de oproepen aan ‘de getrouwe patriotten’ om te komen vergaderen.

Vanwege ondervonden wanbestuur of in elk geval een onvoldoende optreden van de vorst, kon het noodzakelijk zijn voor een kleine selecte groep mensen zich als patriot op te stellen. Omdat alleen bij politieke misstanden patriotten opstonden, kan er worden gesteld dat het een gelegenheidsambt betreft en geen aangeboren functie.¹³ De aangeboren functie van edellieden was namelijk die van raadgever.¹⁴ Vanuit dit vooronderstelde ambt van patriot kon er veilig kritiek worden geleverd op de vorst zonder dat dit tot de beschuldiging zou leiden dat er ongeoorloofd verzet werd gepleegd of dat de macht van de vorst werd ondermijnd. Het gaat daarom nadrukkelijk om een beperkt gezelschap dat deze functie kon vervullen, opdat er geen sprake van rebellie kon zijn. Dat deze positie en dit woordgebruik voornamelijk in crisistijd voorkwam, kan worden verklaard doordat op die momenten zichtbaar werd dat het beleid van de vorst schadelijke gevolgen voor een vorstendom had. Tijdens de 17^e eeuw was er sprake van een toename van oorlogsvoering. Hieraan gekoppeld was een stijging van belastingen en ervaren belastingdruk. Zodoende werd er in deze eeuw vaker vaderlandsterminologie gebruikt.¹⁵

Wanneer iemand het ambt van patriot op zich nam, moest hij ook aan plichten voldoen: handelen uit loyaliteit en het ambt moest neergelegd worden wanneer de problematische situatie over was. Deze positie diende te worden geïnterpreteerd als een ‘plicht’ of ‘verplichting’. Deze plicht omvatte ook het

¹¹ *Idem*, 40.

¹² *Idem*; Condren, ‘Historical Epistemology and the Pragmatics of Patriotism in Early-Modern England’, in: R.C.F. von Friedeburg (ed.) *‘Patria’ and ‘Patrioten’ vor dem Patriotismus. Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen im 17. Jahrhundert* (Wiesbaden 2005), pp. 67-90; Condren, ‘The Problem of Audience, Office and the Language of Political Action in Lawson’s *Politica* and Hobbes’s *Leviathan*’, in: Von Friedeburg (red.), *Widerstandsrecht in der frühen Neuzeit. Erträge und Perspektiven der Forschung im deutsch-britischen Vergleich* (Berlin 2001), pp. 287-303.

¹³ Condren, *Argument and Authority*, 149-171.

¹⁴ *Idem*, 149.

¹⁵ Von Friedeburg, ‘How ‘new’ is the ‘New Monarchy’?’; R.C.F. von Friedeburg, ‘State Forms and State Systems in Modern Europe’, on: *European History Online (EGO)*, published by the Institute of European History (IEG), Mainz 2010-12-03. URL: <http://www.ieg-ego.eu/friedeburg-2010-en> [20-11-2013].

beschermen van het vaderland, waarbij het toe-eigenen van teveel macht door de vorst moest worden gestopt.¹⁶

Georg Schmidt nam in zijn onderzoek aan dat vaderlandterminologie in de Duitse context uitsluitend werd gebruikt om te verwijzen naar het gehele Heilige Roomse Rijk.¹⁷ Echter, Robert von Friedeburg heeft aangetoond dat in Hessen-Kassel de terminologie strikt verwees naar het eigen landgraafschap en juist niet de grotere entiteit.¹⁸ Bovendien toont Von Friedeburg aan dat het woordgebruik ook een expliciete juridische implicatie heeft. Wanneer een gebied wordt aangemerkt als *patria* betekent dit, dat het wordt gezien als een coherent, gesloten juridisch district (een jurisdictie), in plaats van een samenraapsel van allerlei historisch gegroeide, collectieve rechten die de vorst over zijn horigen en vazallen bezat.¹⁹ Uit de rest van dit artikel zal blijken dat de toepassing van vaderlandterminologie in Gulik bovenvermelde functies had.

2. 17DE-EEUWS GULIK: DYNASTIEKE BELANGEN, OORLOGSVOERING EN CONFLICT

Op 25 maart 1609 overleed de kinderloze hertog Johann Wilhelm van Gulik-Kleef-Berg (*1562 – †1609). Een opvolgingsstrijd om het Neder-Rijngebied brak uit, waarbij verschillende potentiële opvolgers en geïnteresseerden van zich lieten horen.

Doordat er verschillende afspraken over het Neder-Rijngebied gemaakt waren, waren verschillende vorsten van mening dat zij een legitieme aanspraak konden maken.²⁰ Zo had het Huis Saksen in 1483 en 1486 de toezegging gekregen dat, wanneer er geen directe erfgenaam was, het Neder-Rijngebied aan Saksen zou toekomen.²¹

¹⁶ Condren, 'Historical Epistemology', p. 67-90; Condren, 'The Problem of Audience', p. 287-303.

¹⁷ G. Schmidt, '„Absolutes Dominat" oder „deutsche Freiheit"', in: Von Friedeburg (red.), *Widerstandsrecht in der frühen Neuzeit. Erträge und Perspektiven der Forschung im deutsch-britischen Vergleich* (Berlin 2001), pp. 265-284.

¹⁸ Von Friedeburg, "Widerstandsrecht und Landespatritismus: Territorialstaatsbildung und Patriotenpflichten in den Auseinandersetzungen der nieder-hessischen Stände mit Landgräfin Amelie Elisabeth und Landgraf Wilhelm VI von Hessen-Kassel 1647-1653", in A. De Benedictis en K.-H. Lingens (red), *Wissen, Gewissen und Wissenschaft im Widerstandsrecht (16.-18. Jh.)* (Frankfurt am Main 2003), pp. 267-326; Von Friedeburg, "The Making of Patriots: Love of Fatherland and Negotiating Monarchy in Seventeenth-Century Germany", *The Journal of Modern History* 77 (2005), pp. 881-916; Von Friedeburg, "Adel und ständische Vertretung: Repräsentationen des Landes? Weshalb aus „Rittern" und „Vasallen" „Patriotten" wurden", in: E. Conze, A. Jendorff en H. Wunder (red), *Adel in Hessen. Herrschaft, Selbstverständnis und Lebensführung vom 15. bis ins 20. Jahrhundert* (Marburg 2010), pp 169-186.

¹⁹ Von Friedeburg, 'Why did seventeenth-century estates address the jurisdictions of their princes as fatherlands? War, territorial absolutism and duties to the fatherland in seventeenth-century German political discourse', in: R.C. Head en D. Christensen (red.), *Orthodoxies and Heterodoxies in Early Modern German. Culture Order and Creativity 1500-1750* (Leiden/ Boston 2007), pp. 169-194, hier: p. 172.

²⁰ A.D. Anderson, *On the Verge of War. International Relations and the Jülich-Kleve Succession Crises (1609-1614)* (Boston 1999) 249.

²¹ *Iidem*, 250.

Daarnaast had keizer Karel V het *Privilegium Successionis* (opvolgingsprivilege) over Gulik, Kleef, Mark uitgesproken. Dit privilege hield in dat wanneer een mannelijke lijn uitgestorven raakte, een zoon van een zuster aange merkt zou worden als wettige erfgenaam. Deze regel kende echter twee interpretaties. Ten eerste, alle mannelijke erfgenamen van de oudste zuster kwamen in aanmerking voor de opvolging – of dit nu een zoon, of kleinzoon was. Ten tweede, uitsluitend neven (oomzeggers) hadden het recht tot opvolging; hierbij diende eerst gekeken te worden naar de kinderen van de oudste zuster en vervolgens naar de jongere zusters van de overleden vorst. Op basis van deze verschillende interpretaties claimden de Huizen van Brandenburg (kleinzoon van de oudste zus) en Palts-Neuburg (oudste neef) de erfenis.

Naast de huizen van Saksen, Brandenburg en Palts-Neuburg toonden verschillende Habsburgers interesse, alsook de Republiek, Frankrijk, Engeland, Denemarken en Zweden. Het economisch belang dat het Neder-Rijngebied op het gebied van landbouw, mijnbouw (kolen en ijzer) en textiel industrie vertegenwoordigde kan deze belangstelling grotendeels verklaren.²² Bovendien was het gebied, strategisch gezien, erg aantrekkelijk omdat het grensde aan zowel Spaanse als Nederlandse gewesten en de Rijn. Hierdoor konden legers zich gemakkelijk toegang verschaffen tot deze gebieden wanneer zij het Neder-Rijngebied in handen kregen.²³

Het gebied was dun bevolkt met ongeveer 275.000 inwoners in 1618²⁴; het kende slechts een klein aantal steden en zodoende speelde de adel – eveneens klein in getal²⁵ – een aanzienlijke rol in de *Landstände*. Aangezien Gulik een klein geografisch gebied was, kende deze tweede stand nauwelijks gelaagdheid. Omdat de edelen dus een homogene groep vormden, mag er vanuit worden gegaan dat zij nagenoeg dezelfde doelen nastreefden: het vorstendom en haar inwoners beschermen. Daar veel kritiek van de adel zich richtte op de kwalijke gevolgen van de oorlog voor hun boeren en de voedselvoorziening, mag worden geconcludeerd dat de adel hier zelf in grote mate van afhankelijk was.²⁶

Er waren uiteindelijk een aantal verdragen (Dortmund, 1609; Hall, 1610; Jüterbog, 1611) voor nodig om in november 1614 tot een tijdelijke overeenkomst te komen in de Kleefse stad Xanten. Het duurde tot in de jaren 1670 totdat deze overeenkomst uiteindelijk ook door de keizer werd erkend en defini-

²² H. Smolinsky, 'Jülich-Kleve-Berg', in: A. Schindling (red.), *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Land und Konfession 1500-1650* (Vol. 3 Der Nordwesten, Münster 1991), pp. 86-106, hier: p. 89.

²³ J.I. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*. (Oxford 1998) 407.

²⁴ U. Tornow, *Die Verwaltung der Jülich-Bergischen Landsteuern während der Regierungszeit des Pfalzgrafen Wolfgang Wilhelm (1609-1653)* (Bonn 1974) 22.

²⁵ Tornow spreekt over 212 edelen die in 1638 opgetekend waren. Zie: Tornow, *Die Verwaltung*, 23.

²⁶ JL Akten 39, 6 mei 1643 en JL Akten 45, 24 januari 1649.

tief vrede gesloten werd tussen de huizen van Brandenburg en Palts-Neuburg. In de tussentijd bleef het Neder-Rijngebied onder een gezamenlijk bestuur van beide vorstenhuizen vallen, aangezien het *Privilegium Unionis* (verbindend privilege) ervoor zorgde dat de erf-gebieden niet van elkaar gescheiden mochten worden zonder de keizers' toestemming. Dit leidde in praktijk tot veel onduidelijkheid. Om voor meer duidelijkheid te zorgen werd Kleef en Mark bestuurd door Brandenburg, en Palts-Neuburg nam de Gulik en Berg onder zijn hoede. De keizer erkende deze constructie niet en de inwoners van Gulik spraken dan ook over de hertog als 'bezitter' en niet als 'heerser' van het gebied.

De afspraken in Xanten waren nog maar net achter de rug of vier jaar later brak de Dertigjarige Oorlog uit. In deze periode trokken veel legers door het Neder-Rijngebied. In eerste instantie ging het om soldaten op doortocht, later werden er vooral pogingen tot het ronselen van verse troepen gedaan en werd het verkrijgen van voedsel een reden om de gebieden te bezoeken. Nederlandse garnizoenen ontvoerden met enige regelmaat priesters, om zo kritiek te uiten op het religieuze beleid van Palts-Neuburg.

In 1624 stemde de adel in met het heffen van belastingen om Gulik te beschermen. Al snel bleek dat Wolfgang Wilhelm zich niet aan de afspraken hield: hij hief meer belasting dan was afgesproken.²⁷ De hertog werd voor dit vergrijp door de Rijkshofraad bestraft in 1627 door middel van een *mandatum cassatorium et inhibitorium*.²⁸ Dit leek echter weinig indruk te maken op de vorst, aangezien hij in de erop volgende jaren vaker pogingen deed belastingen te heffen zonder toestemming.

Ondertussen werkte de hertog met beperkte financiële middelen aan de verdediging van de hertogdommen. Wolfgang Wilhelm probeerde, met toestemming van de keizer, Gulik en Berg buiten de oorlog te houden door neutraliteit na te streven. Het was echter de keizer die zelf problemen veroorzaakte, door het Neder-Rijngebied als verzamelpunt voor zijn troepen aan te wijzen. De soldaten moesten vervolgens financieel ondersteund worden en onderdak gebracht worden. De edelen klaagden dat er nauwelijks werd opgetreden wanneer de soldaten misdaden begingen, zoals brand stichtten of huizen en fruitbomen beschadigden. In de perceptie van de adel was het de schuld van de hertog dat deze rampspoed hun vorstendom trof. Hij had hen om advies moeten vragen en bovendien waren er niet uitsluitende de keizerlijke legers, maar ook de legers van Palts-Neuburg zelf, die problemen veroorzaakten. Toen in 1639

²⁷ R. Walz, *Stände und frühmoderner Staat. Die Landstände von Jülich-Berg im 16. Und 17. Jahrhundert* (Neustadt an der Aisch 1982) 43 en 146-149.

²⁸ Dit mandaat omvatte de bescherming van de eisers en hun goederen tegen mogelijke vervolging, zie voor meer informatie: A. Maruhn, *Necessitäres Regiment und fundamentalgesetzlicher Ausgleich. Der hessische Ständekonflikt 1646-1655* (Darmstadt/ Marburg 2004) 194.

troepen uit Hessen-Kassel in Gulik en Berg arriveerden, probeerde Wolfgang Wilhelm hun aanwezigheid voor de prijs van 60.000 rijksdaalders per jaar af te kopen. Dit resulteerde echter niet in het herwinnen van vrijheid, maar in het aantrekken van nog meer troepen die eveneens geld hoopten te onttrekken. De aantrekkingskracht van Gulik werd in januari 1642 onderstreept op St. Tönis Heide (nabij Uerdingen) toen de legers van de keizer, Keulen die en van Frankrijk, Weimar en Hessen-Kassel elkaar troffen in een veldslag.

3. DE REACTIE VAN DE ADEL: AANTASTING WELVAART

De rampspoed die door de aanwezigheid van de plunderende soldaten over Gulik werd afgeroepen, vormde een doorn in het oog van de adel. Een één pagina tellend pamflet werd op 29 oktober 1642 gedrukt en verspreid: het betrof een uitnodiging aan de loyale *patriotten* om op 8 november in Keulen te verzamelen in het dominicanenklooster. Aangezien Keulen buiten de jurisdictie van de hertog lag, kon hij de betreffende bijeenkomst noch verbieden, noch bijwonen omdat hij niet was uitgenodigd. De uitnodiging meldde dat het belangrijkste doel van de bijeenkomst was om:

“[...] over het lieve Vaderland te delibereren en de noodstand te bespreken [...]”²⁹.

Uit de notulen blijkt verder dat de ‘ongunstige contributies’ eveneens onderwerp van gesprek waren.³⁰

Dat de aanwezige soldaten de welvaart van het vaderland aantastten werd concreet toen de stad Düren beschadigd raakte door de ingekwartierde soldaten. Zodoende werd er op 2 mei 1643 wederom een bijeenkomst in Keulen georganiseerd waar deze schade werd besproken, alsook de recente illegale belastingheffingen. Dat de adel had geen begrip voor het handelen van hertog Palts-Neuburg. Dit bleek uit hun beschrijving van de desolate situatie van *hun* landerijen:

“[...] keizerlijke en hoogst verderfelijke krijgslieden en –tijd, waardoor de arme inwonende onderdanen roerende goederen, die door zowel vriend als vijand worden vernield door roof, ontvreemden, plundering, rantsoeneren, brandschattingen en platbranden van plaatsen, gehuchten, kastelen en dorpen. Dergelijke onzalige misdrijven en kwellingen door het leger, die ook van jaar tot jaar wederom ingekwartierd worden, belastingen en contributies eisen en zodoende [iedereen] ruïneert, zodat de meesten huis en haard verlaten, dan in de ellende en aan de grillen van vreemde heren overgeleverd te worden [...]”³¹

²⁹ JL Akten 39, 29 oktober 1642.

³⁰ JL Akten 39, 9 november 1642.

³¹ JL Akten 39, 6 mei 1643, p. 2.

Kort voorafgaand aan de bijeenkomst in Keulen had de hertog in beide hertogdommen – Gulik en Berg – 1.000 rijksdaalders geïnd zonder dat hij hier toestemming voor had gekregen. Dit druiste wederom in tegen de eerdere bepaling van de Rijkshofraad. Vier dagen na de bijeenkomst van de edelen verscheen een pamflet waarin werd geschreven dat Wolfgang Wilhelm de “vrijheid, privileges, recht en justitie” ernstig schaadde.³² Dit pamflet stelde de schendingen publiekelijk aan de kaak en de illegale belastinginningen werden expliciet benoemd. Dit maakte aan de buitenwacht duidelijk dat de adel geprotesteerd had, maar hun kritiek genegeerd werd.

Het in de inleiding genoemde pamflet van 3 maart 1645 ging eveneens in op de voorwendzelen waaronder de financiën werden geïnd, terwijl deze niet op een landdag waren besproken. Deze onrechtmatige inningen leidden tot de beschuldigingen dat de hertog zich niet hield aan de keizerlijke beslissingen en bovendien zijn onderdanen bewust schade berokkende. Gedreven door hun patriottische gevoelens, voelden de auteurs zich verplicht om het geliefde vaderland te beschermen tegen de ‘bezitter’. In het pamflet bespraken zij dat de hertog tradities, procedures en overeenkomsten die in het verleden met zijn voorgangers gemaakt waren, had geschonden. De auteurs bespraken ook de motieven die de hertog voor deze handelingswijze had: “het zijn allen tekenen dat hij een *absolutus Dominatus*³³ in deze landen wil invoeren en wil vestigen.”³⁴ De aanwezige soldaten zouden aanwezig zijn om dit doel te bereiken.

Wanneer zij de hachelijke situatie waarin Gulik zich bevond wilden bespreken, troffen de edelen als ‘getrouwe patriotten’ elkaar in Keulen. Dit gebeurde veelal gezamenlijk met de adel van het nabijgelegen hertogdom Berg, aangezien zij ook door Wolfgang Wilhelm van Palts-Neuburg bestuurd werden. Onderdanen, inclusief de adel, dienden zich in principe niet te bemoeien met bestuurlijke aangelegenheden. Een uitzondering hierop vormde de belastingheffingen waar de *landstände* toestemming voor moesten geven. In de uitnodigingen voor de bijeenkomsten in Keulen werden de ‘*getrouwe patriotten*’ echter telkens weer gewezen op de noodzaak om over het bestuur van het *patria* te spreken. De edelen bemoeiden zich hier dus toch met een taak die door hun hertog zou moeten worden vervuld. De welvaart van het vaderland werd bedreigd wegens de aanwezigheid van vreemde soldaten; de adel gaf het falend beleid van Palts-Neuburg hiervan de schuld.

De onvrede met betrekking tot de belastinginningen en de religieuze inperkingen van protestanten was ook buiten de grenzen van Gulik bekend. In de Republiek verscheen op 15 februari 1647 een pamflet getiteld “Erf-Vereenigingse

³² *Idem*, p. 6.

³³ Hier wordt arbitrair bestuur mee bedoeld.

³⁴ JL Akten 40, 3 maart 1645, p. 5.

der Landtstanden uyt Ridderschap ende Steeden der Hartogdommen Gulick, Cleve, Berge, ende der Graefschappen, Marck ende Ravensperg.”³⁵ Dit vertaalde pamflet refereerde aan het jaar 1496 toen het Neder-Rijngebied nog een eenheid vormde en de toenmalige hertog allerlei afspraken met zijn onderdanen was aangegaan. Deze geschonden afspraken vormden de rode draad door de tekst, die als doel leek te hebben de Nederlanders te mobiliseren. De Republiek had haar steun aan de bevolking van Gulik beloofd, toen zij het verdrag van Xanten (1614) beloofden te waarborgen. Op 20 april volgde in een pamflet de reactie van de Nederlandse Republiek. Hierin stonden twee onderwerpen centraal.³⁶ Ten eerste werd er stilgestaan bij de schendingen van de uitspraken van het keizerlijk gerechtshof: het niet bijeenroepen van de *Landstände* en de belastingheffingen zonder de benodigde instemming. Ten tweede werd er geschreven over de remonstranten die werden beperkt in de uitoefening van hun geloof. De garnizoenen in Wesel, Emmerik, Rees, Rijnberg en Orsoy werden in staat van paraatheid gebracht. Vijf maanden later werden bovendien de garnizoenen van Gennip, Ravenstein, Schenkenschans, Nijmegen, Bredevoort en Grol (Groenlo) gemobiliseerd.³⁷ Klaarblijkelijk had de Republiek geen verbetering in het beleid van Palts-Neuburg waargenomen en achtte zij het nodig deze maatregelen te treffen.

Aangezien Hessische troepen zich in Gulik ophielden en het vorstendom plunderden, organiseerden de *patriotten* twee bijeenkomsten in Keulen. In oktober en december 1647 werden hier de ervaren belastingdruk en de religieuze problemen besproken.³⁸ Ondanks de staat van paraatheid van de Nederlandse garnizoenen werd de hulp van de Republiek niet ingeroepen.

Op 21 november 1648 leek de adel opgelucht, in Munster werden de vredesonderhandelingen die een eind brachten aan de Dertigjarige Oorlog afgerond en er leek nu rust te kunnen komen. De afwezigheid van oorlog dwong de keizer, de vorsten en de adel om zich weer op hun eigen lenen te richten, de balans te hervinden en een nieuwe werkmodus te ontdekken. In Gulik behield de adel duidelijk haar positie en had mogelijk zelfs meer macht dan ooit tevoren: de positie van de hertog was immers nog steeds niet formeel erkend.

Ondanks de vrede keerde de rust nog niet terug in Gulik. De vijandelijke legers van Zweden en Hessen-Kassel zouden pas vertrekken nadat de afkoop som van 600.000 rijksdaalder was voldaan door Gulik en Berg. Hertog Palts-Neuburg sprak zijn begrip voor de teleurstelling van de bevolking uit, er moest

³⁵ Knuttel 4211, *Erf-Vereenige der Landtstenden uyt Ridderschap ende Steeden der Hartogdommen Gulick, Cleve, Berge, ende der Graefschappen, Marck ende Ravensperg* (n.p. 1647).

³⁶ JL Akten 42, 20 april 1647; Knuttel 4302, *Aenmaning schrijvens van de Hooghmogende Heeren Staten Generael der vereenigde Nederlanden. Aen den deurluchtigen heer Hartog van Nyborgh, &c* ('s Gravenhage 1647), p. 6; er is ook een handgeschreven versie beschikbaar in: JL Akten 42, 20 april 1647.

³⁷ JL Akten 43, 28 September 1647; Nederlands National Archief 1.01.02 bestand 3253, pagina 543; Nederlands National Archief 1.01.02 bestand 98.

³⁸ JL Akten 43, 1 oktober 1647; JL Akten 43, 7 december 1647.

nog steeds betaald worden terwijl de vrede zo nabij was. Dit besef werd hoogstwaarschijnlijk gevoed door het besef dat een groot deel van de bevolking tijdens de oorlogspierikelen ‘overleden of vertrokken was. De bevolking was met 60.000 mensen, dat was ruim 20% (21,8%) afgenomen. Dit had grote gevolgen voor de belastingdruk op het resterend deel van de bevolking.³⁹ De hertog leek de bevolking tegemoet te willen komen door nadrukkelijk te spreken van:

“jullie en onze getrouwe en gehoorzame lieve *landstanden* en onderdanen tijdelijke heil en welvaart bestaan, en hoe het een en ander geregeld kan worden door overleg en behandelen van de zaken [...]”⁴⁰

Hoewel in dit citaat geen terminologie van ‘vaderland’ en ‘patriot’ werd gebruikt, is het duidelijk dat Palts-Neuburg de adel tegemoet kwam door hun activiteiten voor de welvaart te erkennen. De hertog wilde mede hierom op korte termijn een gezamenlijke vergadering beleggen.

In juni 1651 kwam de relatie tussen hertog en de adel wederom op scherp te staan. De keurvorst van Brandenburg, bestuurder van Kleef en Mark, viel Gulik en Berg binnen omdat hij de protestanten ernstig benadeeld zag. Volgens de keurvorst van Brandenburg wilde hertog Palts-Neuburg zijn bevolking bekeren tot het rooms-katholieke geloof en dat kon hij als officieel medebestuurder niet toestaan. De Republiek bemoeide zich actief met deze strijd door de publicatie van pamfletten. Ook keizer Ferdinand III mengde zich in het conflict, om een herleving van de Dertigjarige Oorlog te voorkomen. In oktober kwam zogenaamde Koeienoorlog⁴¹ weer ten einde. De adel stelde zich tegenover beide vorsten bijzonder afwijzend op omdat beiden het vaderland in gevaar hadden gebracht.⁴²

In maart 1652 werden de *Landständen* voor een gezamenlijke vergadering met de hertog bijeengeroepen. In de officiële uitnodiging sprak de hertog nu over: ‘de onontkoombare nood en welvaart van het geliefde vaderland’.⁴³ Het is opvallend dat hier wordt gesproken van ‘het’ en niet ‘jullie’ vaderland wat Palts-Neuburg eerder deed. Dit lijkt een van de eerste momenten dat de hertog zich niet distantieert van de vaderlandsterminologie. Bovendien erkende hij bij de erop volgende bijeenkomst in mei dat hij zich ‘vaderlijk’ zou moeten opstellen en gevoelig diende te zijn voor de loyaliteit van de adel.

³⁹ Tornow, *Die Verwaltung*, 22.

⁴⁰ JL Akten 45, 24 januari 1649.

⁴¹ De crisis kreeg de bijnaam Kuhkrieg – omdat er eigenlijk alleen een paar koeien gestolen werden. C. Looz-von Coozwarem, ‘Der Düsseldorfer Kuhkrieg 1651’, in: S. Kleinbongartz (red.), *Fürsten, Macht und Krieg. Der Jülich-Klevische Erbfolgestreit* (Düsseldorf 2014), p. 90-129.

⁴² JL Akten 50, 17 juni 1651: *Protokollen*, p. 15 r°.

⁴³ JL Akten 51, 29 maart 1652.

CONCLUSIE

De problematische oorlogssituatie veroorzaakte het conflict tussen de adel en de hertog in Gulik. De oorlog was voelbaar vanwege de aanwezigheid van vele vijandelijke troepen en plunderingen als gevolg van de aanwezigheid van deze legers. De situatie werd bovendien bemoeilijkt doordat noch de keizer, noch de bevolking de Rooms-Katholieke Wolfgang Wilhelm van Palts-Neuburg als heerser erkenden. De hertog was daardoor slechts een bestuurder in praktijk (*de facto*) en geen formeel erkende hertog (*de jure*).

De hertog kon als gevolg van zijn *de facto* bestuur niet autonoom belastingen heffen. Zijn verdediging luidde echter dat hij met behulp van het geïnde geld het vorstendom beter kon beschermen. De adel weigerde desondanks toestemming te geven voor de heffingen. In de hoop zijn Neder-Rijngebied te beschermen onderhandelde Palts-Neuburg met het Hessische leger, dit resulteerde uiteindelijk in de betaling van 60.000 rijksdaalders per jaar door Gulik en Berg tezamen.

De adel bekritiseerde de politieke strategie van de hertog, omdat keer op keer de bevolking te maken kreeg met legers of hoge kosten. Door gebruik te maken van vaderlandsterminologie konden de edelen kritiek uiten op het beleid. Het tijdelijke ambt van patriot bood de ruimte om als het ware uit de functie van onderdaan te treden en heel even buiten de hiërarchie te treden met als intentie de vorst te berispen en tot de juiste inzichten te brengen. Zodra normale situatie hersteld was, kon het ambt van patriot weer neergelegd worden en was de normale hiërarchie weer hersteld.

De adel was van mening dat Palts-Neuburg de privileges van Gulik niet erkende, door hun toestemming in zake belastingen te vermijden. Zoals uit het pamflet geschreven in 1645 blijkt, hadden de edellieden zelfs het idee dat de hertog bezig was een arbitrair gezag te vestigen met behulp van de soldaten die hij van het onttrokken belastinggeld financierde. De adel trof elkaar – als loyale, getrouwe patriotten – in Keulen zodat zij buiten de jurisdictie van de hertog konden overleggen. Wanneer dit overleg binnen de gebiedsgrenzen van Gulik had plaatsgevonden, dan zou het aannemelijk zijn geweest dat Palts-Neuburg de samenkomst had verboden, aangezien het als een ondermijning van zijn macht kon worden geïnterpreteerd.

Het is opvallend dat er pamfletten door de adel werden geschreven. Tot de jaren 1640 werden de meningsverschillen in Gulik voor het Rijkskamergericht besproken, echter na 1640 wordt er gekozen voor het publiceren van pamfletteksten. In het landgraafschap Hessen-Kassel – waar eveneens spanningen tussen de adel en de vorst zijn – zijn geen pamfletten gepubliceerd, maar blijft de strategie om problemen voor het hoogste gerecht van het Heilig Roomse Rijk aanhangig te maken.⁴⁴ Het is goed mogelijk dat de gestarte vre-

desonderhandelingen in Westfalen in Gulik op de achtergrond een rol in spelen. Door middel van pamfletten kon het bestaande conflict in de openbaarheid worden gebracht en was het mogelijk om buitenlandse mogendheden bij het conflict te betrekken.

De welvaart in Gulik werd veel schade berokkend door de Dertigjarige Oorlog. Het was echter een grote stap om deze grove beschuldigingen aan het adres van de hertog in gedrukte, snel verspreidbare teksten te vermelden. De adel zag zich echter genoopt om hun geliefde vaderland en de aangetaste welvaart te beschermen. Zodoende moesten zij als 'patriotten' op te treden tegen de als arbitrair ervaren macht van de hertog. Aangezien er geen directe onderhandelingen mogelijk leken te zijn, moet deze expliciete, scherpe bewoording worden gezien als een roep om aandacht en een impliciete verzoek tot. Deze ondersteuning moest uiteindelijk het vaderland en de welvaart van Gulik ten goede moest komen.

⁴⁴ Zie het uitgebreide Duitstalige artikel betreffende Hessen-Kassel: C.A. Romein, "Vaterland', 'Patria' und 'Patriot' in den Rechtsangelegenheiten Hessen-Kassels (1647-1655)", in: A. Denzler, E. Franke & B. Schneider (red.), *Prozessakten, Parteien, Partikularinteressen Höchstgerichtsbarkeit in der Mitte Europas vom 15. bis 19. Jahrhundert* (bibliothek altes Reich, 17) (Oldenbourg 2015), pp. 87-105.